

İslam Medeniyetinde Bilginin Çoğaltılması ve Dolaşımı: XV. Yüzyıl Semerkand Çevresinden Bir Örnek*

Mehmet Arıkan**

Öz: “Tarih yazıyla başlar”; zira insanlığın ürettiği bilginin geleceğe aktarımında en önemli ve en güvenli araç yazıdır. Bilginin taşıyıcısı olan yazı ise yüzyıllar boyunca farklı materyaller vasıtasıyla aktarılmıştır. Bu materyallerden biri olan kâğıdın İslam dünyasına intikali ve burada kolektif üretimi, kitabı yaygınlaştırmış ve en önemli yazı aktarım aracı haline getirmiştir. Kitapların, anlama ilişkin vechesi olan telifin niteliği hakkında müelliflerin bizzat kendilerinden öğrendiğimiz malumatın yanında, telif dışında geçirdiği aşamalara dair birinci ağızdan bilgiye pek sahip değiliz. Hâlbuki kitabın bir meta olarak üretim süreçleri, bilginin çoğaltılması ve dolaşımında en az kitabın telifi kadar önem arz etmektedir. Bu çalışmada, kitabın bu “telif dışı” kısmının pek çok aşamasından biri olan istinsah ameliyesinin yüklenicisi bir müstensihin kendi kaleminden bilgiler yer alacaktır. Bir *Mesnevî* nüshasının son sayfasında bulunan ve 1417 yılında, Semerkand’da, Abdurrezzak et-Tirmizî isimli bir müstensihin tuttuğu bir listeden hareketle, dönemin bilim ve düşünce hayatı hakkında bazı değerlendirmeler yapılacak ve daha ileri çalışmalar için bazı sorular ortaya atılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrezzak et-Tirmizî, yazma eser, istinsah, müstensih, Semerkand, Ulugh Bey

Abstract: “History begins with writing,” because writing is the most important and reliable tool for transmitting knowledge to future generations. It has made use of various materials for this very purpose for centuries and one of these materials is paper. The transmission of paper to the Islamic world and its subsequent vast production allowed books to become widespread and made paper the most important medium for written transmissions. We do not have a great deal of first-hand information on how books were prepared other than the compilation process which we know due to the presence of some compilers’ anecdotes regarding the characteristics of the compilation which is an aspect of its meaning. However, producing a book as a commodity is just as important as compilation in the sense of reproduction and circulation of knowledge. This article introduces the accounts of ‘Abd al-Razzâq al-Tirmidhî, a copyist who was fully engaged in the copying stage of book production. The intellectual and scientific life of the period will be discussed based on his list, which was recorded on the last page of a copy of the *Mathnawî* written in Samarqand in 1417. Several questions will also be raised for future studies.

Keywords: ‘Abd al-Razzâq al-Tirmidhî, manuscript, copy, copyist, Samarqand, Ulugh Beg.

* Bu çalışmanın ortaya çıkması için beni teşvik eden, metni baştan sona okuyup değerlendirmelerini paylaştan İhsan Fazlıoğlu’na, ayrıca tashih ve teklifleri için Mustafa Yavuz, Taha Yasin Arslan ve Abdullah Okal’a teşekkürlerimi sunarım.

** Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü.
İletişim: mehmet280@gmail.com

Giriş

Fâtih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bâyezîd dönemi âlimi Molla Lûtfî (ö. 900/1495) *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fî mevzû'âtı'l-ulûmi'l-luğaviyye* adlı eserinde, İslam medeniyetindeki ana akım görüşü takip ederek, *sözden yazıya geçişi*, *muhâtab* ve *gâib* gibi iki ana kavram çerçevesinde temellendirir. Söz, daha çok muhâtab/hâzır, yani karşıda duran *mahsûs* kişi için geçerli; yazı, *gayr-i mahsûs/gâib*, yani mevhûm, muhayyel ya da makul kişi için geçerlidir. Gâib de ikiye ayrılır: Yatay düzlemde aynı mekân ve zamanın paylaşıldığı kişi/kişiler ile dikey düzlemde paylaşılmayan kişi/kişiler, yani nesiller. Bu çerçevede yazı, ister yatay ister dikey düzlemde olsun sesin, fikrin, bilginin ulaştırılmak istendiği gâib kişiyi hedefler.¹ Yazıyı ve yazıya ilişkin yapıları, vaz' için kurduğu teoriden hareketle temellendiren Molla Lûtfî, tüm dil ilimlerini ve bu ilimlere ilişkin yazı sanatlarını da aynı çerçevede değerlendirir. Kısaca yazı etrafında teşekkül eden tüm bu süreçler, insanın *i'lâm* ve *isti'lâm*: bildirme ve bilgi alma talebine dayanır.

Molla Lûtfî'nin çizdiği çerçeve bilim tarihi açısından hem İslam medeniyeti özelinde hem de insanlık genelinde kitabın varlığa gelmesinin zemininde bulunan en temel neden olarak kabul edilebilir. Yani bilgiyi gâib için kayıt altına alma; hem yatay hem de dikey boyutta dolaşıma ve aktarıma konu kılma. Bunun neticesi olarak İslâm medeniyetinde yazının tecessüm etmesi sürecinde kâğıt, kitap ve kitaba ilişkin tüm zanaatlerin ortaya çıkması, bilgiyi hem maddî hem de manevî bir değer hâline getirmiştir. Başka bir ifadeyle, İslam medeniyetine kâğıdın intikali, kitabın ortaya çıkması, kâğıt ve kitap etrafında gelişen zanaatler süreç içinde yazı ve yazıya ilişkin tüm yapıları –aynı zamanda– iktisadi ve ticari bir değere dönüştürmüştür. Böylece bilginin üretimi, aktarımı, dolaşımı gibi yapılar ilmî ve edebî bir etkinlik olmalarının yanında, siyasi, idari ve ticari, hatta fennî/estetik gibi farklı boyutları da kazanmıştır. Tüm bu boyutlar ele alınarak düşünülürse, kitabın bu boyutlar içindeki hareketinin tahlili İslam felsefe-bilim tarihini anlamak için son derece elzemdir.

Elzemdir çünkü odağında *yazma (eser) kültürünün* bulunduğu İslâm medeniyetinde yazının bir ifadesi olarak kitap, bilginin üretimi ve dolaşımını da belirlemiştir. Bu nedenle, yazma eser kültürü içinde İslam medeniyetindeki bilginin *yaygınlığı* ve *sürekliliği*, araştırılması gereken son derece önemli meselelerdir. Bu genel sorunun içinde daha özel sorular da gündeme gelebilir: Kitap niçin üretilir? Kimler tarafından üretilir? Nasıl çoğaltılır? Nasıl yönlendirilir? Bir değer olarak kitap ile –her aş-

1 Tokatlı Hasanoglu Lütfullah (Molla Lûtfî), *Dil Bilimlerin Sınıflandırılması (el-Metâlib el-ilâhiyye fî mevzûât el-ulûm el-luğaviyye)*, Eleştirel metin ve inceleme: Şükran Fazlıoğlu (İstanbul: Kitabevi, 2012), 66-67 (Arapça 214-215).

mada- uğraşanların sosyal statüleri nelerdir? Ferdî, kurumsal, dinî ya da siyasi aşamalarda yazının can verdiği ve okumayla hayatını idame ettiren kitap, siyasi, iktisadi, dinî ve ahlâki bir değer olarak nasıl dönüşür? Üretim ve okuma biçimleri kitabın alacağı şekli nasıl belirler? Kitabın sözlü kültür için anlamı nedir? Varrak, müellif, müstensih, mâlik, hâmi, müzehhib, mücellid gibi kitabın içi ya da dışını belirleyen insanların kitapla ilişkileri nelerdir? Özellikle bir kitap muhatapları tarafından niçin ve nasıl kabul görür, benimsenir? Kitabın yazımına ilişkin bu sorular yanında şunlar da önemli sorular olarak gözükmektedir: İslam medeniyetinde farklı mekân ve zamanlarda “kitap okumak” ne anlama gelmiştir? Okumayı öğrenmek ve öğretmek, ne tür bir değerdir? Kitabın yazılması ve okunmasında kurumların yeri nedir? Kitabı üretmek ile tüketmek arasında ne tür bir ilişki mevcuttur? Özel okuma yerleri ve zamanları var mıdır? Ferdî ve müşterek okuma tarzları gelişmiş midir? Özellikle bu süreçte kütüphaneler ne tür bir rol oynamışlardır? Yazmalardaki kıraat, simâ, mukabele vb. kayıt türlerinin okuma kültürü açısından değeri nedir?

Şimdiye değin İslam medeniyetinde yazı, kitap ve okuma ile bu üçüyle bağlantılı olarak diğer yapıların tarihi üzerinde yapılan çalışmalardan derlenen bu sorular, şüphesiz farklı açılardan çoğaltılabilir.² Ancak biz burada, şimdiye kadar yazı, kitap ve okuma etrafında dile getirilen ifadeler ve sorulan sorulara yakın zamanda tespit ettiğimiz temsil gücü yüksek bir örnek vermek istiyoruz. İslam medeniyetinden bu tür örnekler bilebildiğimiz kadarıyla oldukça nadirdir.³

- 2 İslam medeniyetinde klasik kaynaklar yanında yazı, kitap, okuma kültürü ve bilginin dolaşımı ile ilgili belirli bir şehri, bölgeyi, ülkeyi, dönemi ya da kişiyi dikkate alan makale ve kitap formatında pek çok çağdaş çalışma yapılmıştır. Kitap formatında çalışma yapmış bazı önemli isimler şöyle sıralanabilir: George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik, 2012); Jonathan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992); Gregor Schoeler, *The Oral And The Written in Early Islam*, çev. Uwe Vagelpohl, ed. James E. Montgomery (Londra: Routledge, 2010); Gregor Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam from The Aural to The Read*, çev. Shawkat M. Toorawa (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011); Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik, 2012); Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in The Later Middle Ages* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981); Bayard Dodge, *Muslim Education in Medieval Times* (Washington, D.C.: The Middle East Institute, 1962); Konrad Hirschler, *The Written Word in The Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History Of Reading Practices* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012); Andreas Görke, Konrad Hirschler(ed.), *Manuscripts Notes As Documentary Sources* (Beyrut: Orient-Institut Beirut; Würzburg: Ergon in Kommission, 2011) Türkçede özellikle İsmail Erünsal'ın konuyla ilgili tüm çalışmaları yanında yakın zamanda yayımlanan ve doğrudan yazma nüshaların tahliline dayanan bir eser için bkz. Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık - İLEM, 2015).
- 3 Kendi eserleri için olmasa da görebildiği kadarıyla bir müstensihin istinsah ettiği kitaplar ve sayılarını Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (ö 1202/1788), *Tuhfe-i Hattâtîn*'de vermektedir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla 1448, s. 28 derkenar) (Yazma nüshada varak numaraları değil, sayfa numaraları vardır)

I. Abdurrezzâk Tirmizî ve İstinsah Faaliyetleri

Nizâmüddin Abdurrezzâk el-Hâfız b. el-İmâm Muhammed b. Mansûr el-Hatîb et-Tirmizî,⁴ 6 Cumâdelâhir 820/21 Temmuz 1417 tarihinde Semerkand'da, hakkında hiçbir bilgi bulamadığımız Seyyid Emîr Dâvûd b. el-Emîrî'l-Muazzam Seyyid Emîr Muhammed es-Semerkandî ed-Derğamî⁵ adlı bir devlet adamı için Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin altı defterinin istinsahını tamamlar ve nüshanın sonunda o yaşına değin istinsah ettiği kitapların bir listesini verir.⁶ Müstensih'in listenin girişinde verdiği bilgilere göre, bu tarihlerde 66 yaşındadır. Erken bir tarihte başladığı tahsil hayatı içinde 7 yaşında iken Kur'an-ı Kerim'i okumuş ve ezberlemiş (ismindeki "el-Hâfız" buna işaret ediyor olmalı); Arap diline ve edebiyatına ilişkin bazı kitapları okumuş, mantık tahsil etmiş; ayrıca hat sanatını öğrenerek 10 yaşına geldiğinde akranları arasında tebarüz etmiştir. Müstensih, cümlelerini istinsah hayatını 58 senedir sürdürdüğünü vurgulayarak bitirir. Listeyi yazdığı anda 66 yaşında olduğuna göre, istinsah faaliyetine 8 yaşında başlamış demektir. Müstensih listesini, Tanrı'dan kendisini ömrünün geri kalanında da benzer faaliyetleri sürdürmeye muvaffak etmesini dileyerek sonlandırır.

Nizâmüddin Tirmizî'nin listesini tahlil etmeden önce şu noktayı vurgulamalıyız. Gerçekten de Tirmizî, bu listeyi yazmadan önce 9 Ramazan 803/23 Nisan 1401'de Beyzâvî'nin *Minhâcû'l-vusûl*'unu ve *Tavâli*'ini istinsah etmiştir.⁷ Duası da kabul edilmiş olmalı ki, ömrünün daha sonraki dönemlerinde de istinsah faaliyetini sürdürmüştür. Nitekim bu listeyi oluşturduktan dört sene sonra, Receb 824/Temmuz 1421'de, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-edeb* adlı sözlüğünün isimler bahsini muhtevi *Esmâ'ü'l-mukaddime* kısmını istinsah etmiştir.⁸ İleriki yıllarda dünya yazma kütüphanelerinde sürdürülecek araştırmalar Tirmizî'nin gerek listesinde yer alan gerekse daha sonraki yıllarda istinsah ettiği nüshaları tespit etmemizi sağlayacaktır.

Nizâmüddin Abdurrezzâk el-Hâfız b. el-İmâm Muhammed b. Mansûr el-Hatîb et-Tirmizî, nisbesinin işaret ettiği üzere Tirmiz şehrinde olmalıdır. İsim zincirindeki vurgular (babası "imâm", dedesi "hatîb") bir ulema ailesine mensup olduğunu göstermektedir. Listeyi hazırladığı tarih esas alınır 754/1353-54 tarihlerinde doğmuş olması gerekir. Bu çerçevede Tirmizî, erken bir tarihte yani 761/1361-62 tarihlerinde başladığı meslekî kariyerinin altın dönemini Timurlular döneminde

4 Ek 3 (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2810, 299a).

5 Ek 4 (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2810, 1a-zahriye).

6 Ek 5 (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2810, 299b).

7 Kum-Mar'aşî Kütüphanesi, nr. 509.

8 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5274.

yaşamıştır. Zira 771/1370'de Timur (ö. 807/1405) tarafından kurulan Timurlular Devleti, 820/1417'de oğlu Şahruh (ö. 850/1447) tarafından yönetiliyordu. Semerkand şehri de 811/1409'da Şahruh tarafından ele geçirilmişti. Tam da Tirmizi'nin listesini hazırladığı 820/1417'de, Timur'un torunu ve Şahruh'un oğlu olan Uluğ Bey (ö. 853/1449) tarafından Semerkand'da Uluğ Bey Medresesi'nin temeli atıldı; 824/1420 veya 827/1424 yılında da Semerkand Rasathanesi'nin inşasına başlandı.⁹ Tüm bu bilgiler ışığında Tirmizi'nin istinsah faaliyetlerini –biraz öncesinde başlamış olsa da– büyük oranda Timurlular döneminde, Türkistan ve İran coğrafyasında vuku bulan ilmi hareketlilik içinde yürüttüğünü gösterir. Bu istinsah faaliyetleri, bu dönemde Herat ve Semerkand başta olmak üzere muhtelif şehirlerde kurulan medreselerde bulunan hoca ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmıştır denebilir.

II. Tirmizi'nin istinsah faaliyetinin kısa bir değerlendirmesi

Tirmizi'nin listesi, istinsah faaliyetinin bilginin dolaşımındaki rolünü ve bir kişi ölçeğinde bile ne kadar etkili kullanılabildiğini gösterir. Öte yandan, yukarıda işaret edildiği üzere yine bu liste istinsah etkinliğinin iktisadi bir değer olduğunu izhar etmektedir. Şüphesiz istinsah faaliyetleri bir coğrafyadaki ilmi etkinliğin yoğunluğuna da birer işaretidir. Talep ve arz dengesi gereği kitabın üretimi ve kabul görmesi, belirli bir ticari etkinlik yanında ilmi bir ortamı da zorunlu kılar. Bu gerekçeyle incelemeye konu olan liste, bu dönemde Semerkand ve çevresindeki ilmi ortamın genişlik ve derinliğini de göstermektedir. Elbette kitabı oluşturan kâğıt, hat, tezhib, cilt gibi diğer unsurlar bir bütün olarak, üretimin yapıldığı coğrafyanın alt yapısını; ayrıca yazı, kitap ve okuma etkinliklerindeki yoğunluğunu vermektedir. Nitekim Tirmizi, 58 sene içinde, listesinde verdiği 68 farklı eserden 714 adet nüsha istinsah etmiştir. Bu eser ve istinsah sayısının şimdiye kadar yazılanları temellendiren yeterli bir çerçeve sunduğu kanaatindeyiz.¹⁰

Tirmizi'nin listesine ilişkin bu genel çıkarımlar yanında içeriğine ilişkin de bazı tespitlerimizi paylaşmak istiyoruz. Çalışmamızda yaptığımız, ilim dalları, nüsha sayıları ve telif tarihlerine ilişkin istatistikler konunun değişik yönleriyle ilgilenen

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı felsefe-biliminin arkaplanı: Semerkand matematik-astronomi okulu", *Derin Yapı –İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Kavram Çerçevesi–*, 2. baskı (İstanbul: Papersense Yayınları, 2015), 15-116. İhsan Fazlıoğlu, "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science", *Journal for the History of Arabic Science*, XIV/1, 2 (2008): 3-68; Semerkand Rasathanesi için bkz. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, 2. Baskı (Ankara: TTK, 1988), 260 vd.

10 Bkz Tablo 1, Grafik 1 ve 2.

araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde değerlendirilebilir. Ayrıca bu liste başka açılardan incelenip daha farklı bir gözle de okunabilir.

Listede göze çarpan özelliklerinden biri Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) sonrası dönemde telif edilen eserlerin çokluğudur. Yani 606-750/1210-1350 arası telif edilmiş 30 eser, 217 kez istinsah edilmiştir. Dikkate değer bir nokta da 700-750/1300-1350 yılları arasındaki dönemde kaleme alınmış 11 eserin 109 kez istinsah faaliyetine konu olmasıdır. Bu durum, yüzyılın hem müstensihe yakın olması hem de özellikle Tebriz'deki Şenb-i Gâzân'ın ve Reb'-i Reşîdî'nin yarattığı ilmî çevrede üretilen eserlerin tercih edilmesiyle ilgili olabilir.¹¹ Listede kendini gösteren diğer bir özellik, İslam medeniyetinin ortak kültür havzalarının müşterek özelliklerini tebarüz ettirmesi yanında mahallî nitelikleri de haiz olmasıdır. Örnek olarak bir taraftan İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde de tedavülde olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâfı*, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârı*, yine Beyzâvî'nin *Tevâli'i* ve Şemsüddin el-İsfehânî'nin (ö. 749/1349) buna yazdığı şerhi *Metâli'*; ayrıca mantık alanında *Şemsiyye Şerhi* gibi eserler listede yer alırken, diğer taraftan Hint dilinden Farsçaya çevrilmiş tıp kitapları da bulunmaktadır.

Listedeki eserlere dikkatle bakıldığında hem usûl hem de furû açısından Hanefî fıkhnın ağırlığı hissedilir, ki usûlde 3 eser 12 kez, furûda 5 eser 28 kez, hilâfta 2 eser 5 kez istinsah edilmiştir. Tasavvufî neşvenin de hissedildiği listede, Feridüddîn Attar'ın yanında Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), Hâce Abdullah Herevî (ö. 481/1089) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi isimlerin eserleri de %15'lik önemli bir yer tutar.¹² Bunun yanında ilginç olan noktalardan biri de müstensihin kendi döneminde gitgide ilmî hayatı belirlemeye başlayan, birbirine rakip Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) eserlerinin listede kendine yer bulmasıdır. Ayrıca bu istatistiklerden “güncel” tabir edilebilecek çalışmaların da kısa süre içinde tedavüle girip arz ve talebe konu olduğunu görmekteyiz.¹³ (750 yılı sonrası 9 eser, 48 nüsha).

Tirmizî'nin listesinde dikkat çeken diğer bir nokta, *Kur'an-ı Kerîm*'den sonra (180 kez) en çok istinsah edilen eserlerin Arap dili ve belagatine dair kitaplardan olmasıdır. Tirmizî, 58 yıl boyunca dilbilimin muhtelif dallarına dair 18 eseri 264 kez istinsah etmiştir. Verdiği maddelerden bazılarını “dil kitapları”, “sarf kitapları” gibi genel isimlerle verdiği düşünüldüğünde eser sayısının daha da fazla olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu sayıya 3 sözlüğün 13 kez istinsah edildiği de eklenirse ortaya önemli bir rakam çıkmaktadır. Şüphesiz bu durum, Farsça ve Türkçenin

11 Bkz. Tablo 2.

12 Bkz. Grafik 1.

13 Bkz. Tablo 2, Grafik 3 ve 4.

konusulduğu bir coğrafyada bu tarz eserlere duyulan ihtiyaçla alakalı olduğu kadar, dil eğitiminin medreselerdeki merkezî yerine de işaret eder. Tıp sahasında verilen eserler arasında ise klasik tıp geleneğine ilişkin hiçbir eser yer almaz; –üçü Hint tıbbına, biri de Necîbüddin es-Semerkindî’ye (ö. 619/1222) ait bir eserin– toplamda dört eserin 18 kez istinsahı söz konusudur. Öte yandan Sanskritçeden Farsçaya tercüme edilen ve Hint tıp geleneği içinde üretilen eserlerin (15 nüsha), İslam kültürü içinde telif edilen bir esere göre (3 nüsha) çok daha fazla ilgi gördüğü de göze çarpan durumlardan biridir.¹⁴

İstinsah faaliyetini, Semerkand çevresinde ilmî hareketliliğin çok yüksek olduğu ve sonraki yüzyılların matematik bilimlerini belirleyen kitapların ortaya çıktığı bir dönemde gerçekleştiren Tirmizî’nin listesinde, matematik bilimler *quadriviumundan*¹⁵ hiçbir kitabın bulunmuyor oluşu da üzerine düşünmeyi fazlasıyla hak etmektedir. İstinsah ettiği kitapların %53’lük kısmı 650/1252 yılı sonrasında yazılan eserler olmasına karşın,¹⁶ Tûsî’nin 644-663/1247-1265 yılları arası telif ettiği *Tahrîrât* projesinden¹⁷ ya da Kutbüddîn-i Şîrâzî’nin (ö. 710/1311) ve Nizâmeddîn en-Nisâbü’rî’nin (ö.730/1329) riyaziyata dair pek çok eserinden hiçbirisi listede kendine yer bulamamıştır. Bunların yanında, Kâdîzâde-i Rûmî’nin (ö. 844/1440 sonrası) Tirmizî’nin listeyi hazırladığı yıllarda Semerkand şehrinde telif ettiği *Şerhu’l-Mulahas* (telifi 814/1412) ve *Şerhu Eşkâli’t-te’sîs* (telifi 815/1413) gibi eserleri ya da Cürcânî’nin *Şerhu’t-Tezkire’si* (telifi 811/1409) listede bulunmazken, yine Cürcânî’ye ait çok daha hacimli bir eser olan *Keşşâf Hâşiyesi*’nden 9 nüsha bulunmaktadır. Bu konuda birkaç ihtimal üzerinde durulabilir. Bunlardan birincisi; on dördüncü yüzyıl sonu ve on beşinci yüzyıl başlarında Tirmizî’nin yaşadığı bölgede matematik bilimlere yönelik yoğun bir ilginin olmamasıdır. Bu ihtimal zayıf gözükmemektedir; zira aynı dönemlerde Semerkand’da bulunmuş olan Gıyâsüddin Cemşîd el-Kâşî (ö. 832/1429), bir mektubunda bu ilimlerle uğraşan 60-70 kişinin varlığından söz etmektedir.¹⁸ İkinci ve daha makul olan ihtimal de müstensih Tirmizî’nin aldığı eğitimin ve istinsah tecrübesinin matematik bilimlerin kendine has notasyon ve çizimlerinin yer aldığı kitaplara nüfuzda yetersiz kalmasıdır.¹⁹ Zira özellikle geometri ve

14 Bkz Ek 1 ve Ek 2’de 36. ve 37. maddeler.

15 Aritmetik, geometri, astronomi ve musiki ilimleri.

16 Bkz. Grafik 3.

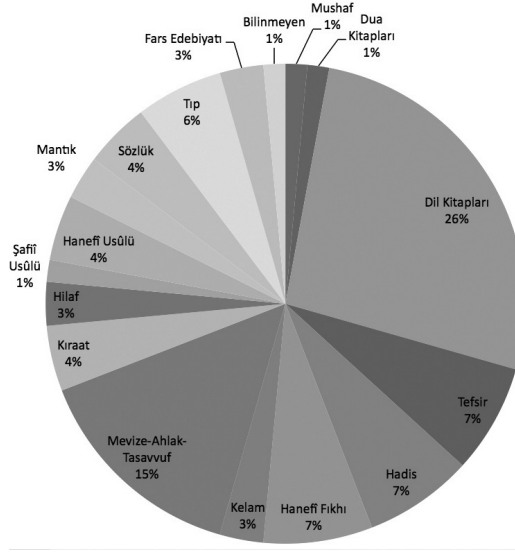
17 Tahrîrât Projesi ve içerisindeki kitapların telif tarihleri için bkz. Nasîrüddîn Tûsî, *Tahrîru Usûli’l-Hendese ve’l-Hisâb: Euklides’in Elemanlar Kitabının Tahrîri* (inceleme-tıpkıbasım), inceleme ve yay. haz. İhsan Fazhoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012), 38-39.

18 Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî’nin Mektubu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 68, 86.

19 Tirmizî’nin kendi eğitiminden bahsettiği listenin giriş bölümünde riyazi ilimlere bir atıfta bulunmaması da bunu desteklemektedir. Bkz. Ek 1 ve Ek 2.

astronomide dakik çizimler, kitaplardan istifade için olmazsa olmaz mesabesinde idi. Yine buna bağlı olarak düşünülebilecek bir başka ihtimal de belli ilim dallarına dair kitapların kopya işlemlerinin belirli müstensihler elinde özelleşmiş olmasıdır.²⁰

Bu çalışmada Tirmizi'nin listesini, yukarıda işaret edildiği üzere, İslam medeniyetindeki istinsah faaliyetinin, yazı, kitap ve okuma etkinliği içindeki yerinin ve rolünün bir göstergesi olarak, bazı noktalara dikkat çekerek okumaya çalıştık. Şüphesiz bilim tarihi açısından bilginin üretimi kadar çoğaltılması ve dolaşımı da önem arz eder. Bir “kurum” olarak istinsah faaliyeti ve müstensih ile istinsah ettiği eserler, bilginin manevî bir değer olduğu kadar maddî/iktisadi bir değer olduğunu da gösterir. Bu genel ilkelerin yanında böyle listelerin üretildiği ortamlar, bu bölgelerdeki ilmi etkinliğin yoğunluğunu gösteren önemli işaretler olarak görülebilirler.

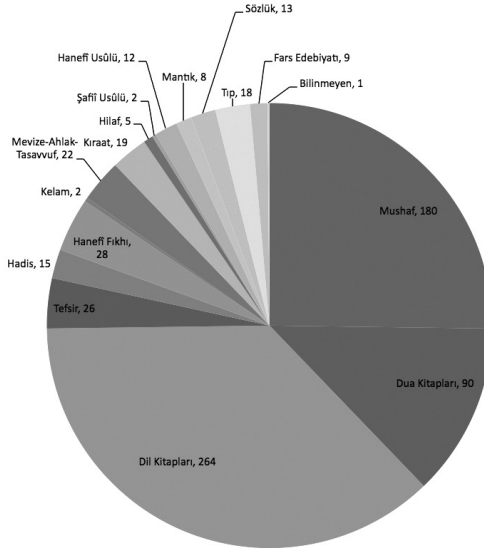
Grafik 1 Eser sayıları baz alındığında ilim dallarının dağılımı (68 Eser üzerinden)

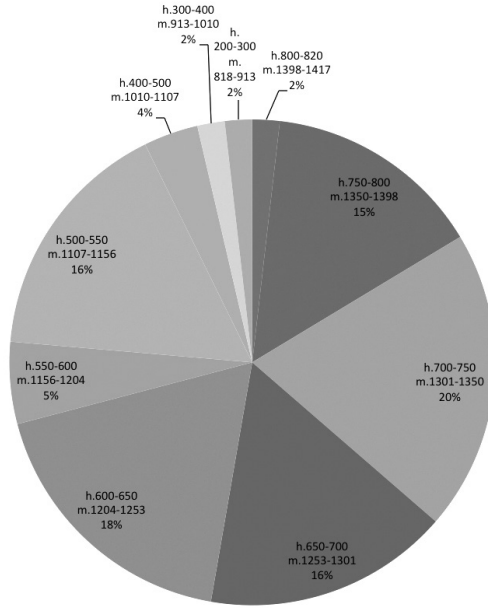
Farklı ilim dallarından telif edilen eser ve nüsha sayılarını gösterir tablo şu şekilde oluşmaktadır:

20 Özelleşmiş müstensihlere on altıncı yüzyıldan güzel bir örnek, Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö.979/1572) *Ahlâk-ı Alâ'i'sini* 40 defa istinsah etmesiyle "Ahlâkî" lakabını almış Mehmed Efendi'dir (ö. 1020/1611) bkz. Şevket Rado, *Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından örnekler* (İstanbul: Yayın-Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, t.y.), 85. Ahlâkî Mehmed Efendi'nin 14 Ramazan 1007/10 Nisan 1599 tarihinde istinsah ettiği kırkinci ve son *Ahlâk-ı Alâ'i* nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1804'te yer almaktadır. (Bu yazma nüshadan beni haberdar eden Ensar Karagöz'e teşekkür ederim.)

Tablo 1*İlim Dallarına Tablosu*

İlim Dalı	Eser Sayısı	Nüsha Adedi
Mushaf	1	180
Dua Kitapları	1	90
Dil Kitapları	18	264
Tefsir	5	26
Hadis	5	15
Haneffî Fıkhi	5	28
Kelam	2	2
Mevize-Ahlak-Tasavvuf	10	22
Kıraat	3	19
Hilaf	2	5
Şafîî Usûlü	1	2
Haneffî Usûlü	3	12
Mantık	2	8
Sözlük	3	13
Tıp	4	18
Fars Edebiyatı	2	9
Bilinmeyen	1	1
Toplam	68	714

Grafik 2 Farklı ilim dallarındaki nüsha sayıları (714 nüsha)

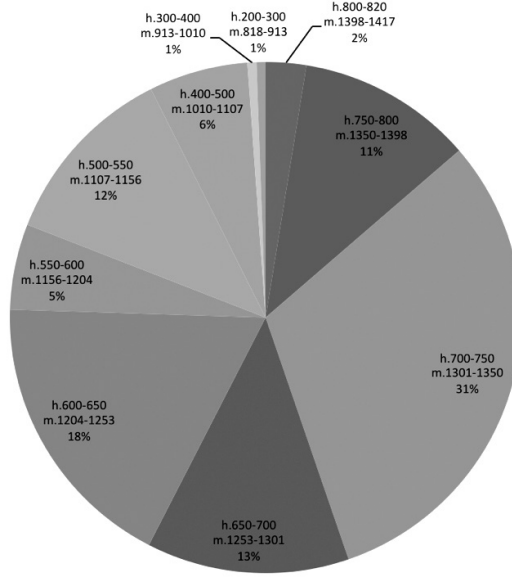
Grafik 3: Telif tarihlerine göre eser yüzdeleri (68 eser)

Yukarıdaki grafikte, istinsah edilen kitapların telif tarihleri görülmektedir. Telif tarihi bilinmeyen eserlerle birlikte değerlendirildiğinde eser ve nüsha sayılarını gösterir tablo şu şekilde oluşmaktadır:

Tablo 2

Telif Tarih Aralıkları Tablosu

Telif Tarihleri (Yaklaşık)	Eser Sayısı	Nüsha Sayısı
800-820 / 1398-1417	1	9
750-800 / 1350-1398	8	39
700-750 / 1301-1350	11	109
650-700 / 1253-1301	9	45
600-650 / 1204-1253	10	63
550-600 / 1156-1204	3	19
500-550 / 1107-1156	9	41
400-500 / 1010-1107	2	22
300-400 / 913-1010	1	2
200-300 / 818-913	1	2
Bilinmeyen	12	183
Mushaf	1	180
Toplam	68	714

Grafik 4 Telif tarih aralıklarına göre nüshaların dağılımı (714 nüsha)

Kaynakça

Benli, Mehmet Sami, “*el-Mufasssal*”, DİA, c.XXX, 368-369

Çağrıçı, Mustafa, “*İhyâü Ulûmi'd-dîn*”, DİA, c. XXII, 10-13

Çollak, Fatih, “*eş-Şâtibiyye*”, DİA, c. XXVIII, 377-379

Fazlıoğlu, İhsan, “*Osmanlı Felsefe-Biliminin Arka planı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu*”, *Derin Yapı-İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Kavram Çerçevesi*-, 2. baskı (İstanbul: Papersense Yayınları, 2015), 15-65

_____, “*The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science*”, *Journal for the History of Arabic Science*, XIV/1, 2 (2008): 3-68

el-Habeşi, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfi, 2004

Hatiboğlu, İbrahim, “*Mesâbihu's-sünne*”, DİA, c. XXIX, 258-260

Kallek, Cengiz, “*el-Hidâye*”, DİA, c. XVII, s. 471-473

Kandemir, M. Yaşar, “*el-Câmiu's-sahih*”, DİA, c. VII, 114-123

Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1804

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, tsh. M. Şerefettin Yalıtıkaya (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941)

Kılıç, Hulusi “*el-Kâfiye*”, DİA, c. XXIV, 153-154

_____, “*Tâcü'l-luga*”, DİA, c. XXXIX, 356-357

Koca, Ferhat “*el-Manzûmetü'n-neseifiyye*”, DİA, c. XXVIII, 34-35

- Meulenbeld, G. Jan, *A History of Indian Medical Literature*, V. IA (Groningen: Forsten, 1999)
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1448
- Özek, Ali, “*el-Keşşâf*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), c. XXV, 329-330
- Rado, Şevket, *Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler* (İstanbul: Yayın-Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, t.y.)
- Sayılı, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu (Ghiyâth al Din al Kâshî's Letter on Ulugh Bey and the Scientific Activity in Samarqand)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960)
- _____, *The Observatory in Islam*, 2. Baskı (Ankara: TTK, 1988)
- Şahinoğlu, M. Nazif, “Attâr, Ferîdüddîn”, DİA, c. IV, 95-98
- Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah (Molla Lütfi), *Dil Bilimlerin Sınıflandırılması (el-Metâlib el-ilâhiyye fî mevzûât el-ulûm el-luğaviyye)*, Eleştirel metin ve inceleme: Şükran Fazlıoğlu (İstanbul: Kitabevi, 2012)
- Tûsî, Nasîrüddîn *Tahrîru Usûli'l-Hendese ve'l-Hisâb: Euklides'in Elemanlar Kitabının Tahrîri* (inceleme-tıpkıbasım), inceleme ve yay. haz. İhsan Fazlıoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012)
- Yazıcı, Tahsin, “Hâfız-ı Şîrâzî”, DİA, c. XV, 103-106
- Yetik, Erhan “Menâzilü's-sâirin”, DİA, XXIX, 122-123

Ek 1

Tirmizî'nin İstinsah Ettiği Metinlere Dair Listesi (Arapça Neşir)

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2810, vr. 299b

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين ولا عدوان إلا على الظالمين والصلاة على رسوله محمد وآله أجمعين. اعلّموا يا معاشر إخواني وفرقة خلائي -غفر الله لكم وإيّانا- إنّ الكاتب قد مضى من عمره ستة وستون سنة ومتى صرْتُ سبع سنين قرأت جميع القرآن وحفظته والمقدّمة والقصائد العربية وكتاب النجديات للأيوردي والطرائف والمواظ ووظائف المنطق وغيرها. وتعلّمت الخطّ وقرأت كتب الصرف والنحو والمقامات وفُقتُ جميع الأقران في مدّة عشر سنين وشغلْتُ بالكتابة في مدّة ثمانية وخمسين سنة من فنون العلوم وأفصلها على هذا التفصيل:

كُتِبَ من المصاحف: مائة وثمانون حفظًا.

ومن كتب اللغة ومعالم الأسماء والدواوين اللغة والعربية: أربعون.

ومن الكشّاف: اثنان.

ومن التفسير شرح البيضاوي: اثنان.

ومن شرح الكشّاف لمولانا سعد الدين التفتازاني: اثنا عشر.

ومن صحيح البخاري في علم الحديث: اثنان.

ومن المصابيح: اثنان.

ومن مشارق الأنوار في الأحاديث: سبع.

ومن كيمياء السعادة: اثنان.

ومن كتب القراءة والشاطبي وشرحه: تسعة عشر.

ومن شرح الكشّاف للسيد الشريف: تسع.

ومن شرح الكشّاف لمولانا علي البهلوان: أحد.

ومن اليواقيت في الأحاديث: اثنان.

ومن مرصاد العباد: ثلاث.

ومن إحياء العلوم: أحد.

- ومن المنظومة: أربع.
- ومن المختلف في شرحها: أحد.
- ومن المنهاج: اثنان.
- ومن التوضيح: ثلاث.
- ومن الأدعية المكملة: تسعون.
- ومن خلاصة الفتاوى: ثلاث.
- ومن فصول العمادي: اثنان.
- ومن التحقيق لمولانا عبد العزيز البخاري في أصول الفقه: سبع.
- ومن المفصل: خمس عشرة.
- ومن الكافية: عشرون.
- ومن اللبّ واللباب: سبع عشرة.
- ومن شرح اللباب المعروف بالفاي: ثلاثون.
- ومن الخافي(٤): أحد.
- ومن المنطق شرح الشمسية والقسطاس: ثمانية.
- ومن كتاب الهداية في الفقه: اثنا عشر.
- ومن شرح الهداية لمولانا شرف الدين الطويل وشرح سيد جلال الخوارزمي رحمه الله: ستّ.
- ومن شرح الوقاية في الفقه: سبع.
- ومن مقامات الحريري: ثلاث.
- ومن صحاح اللغة: اثنان.
- ومن الصراح؛ مختصره: مثله.
- ومن كتب الطبّ في مُلك الهند مثل البنكسين والسُّسُرت والباهر المترجمة بلسان الفارسي: خمس عشرة.
- ومن الأسباب والعلامات في الطبّ: ثلاث.
- ومن كتب الصرف: اثنان وأربعون.
- ومن المصباح والجمل: خمس وثلاثون.
- ومن علم العروض: ثمانية.
- ومن المفتاح: أحد عشر مع أقسامها.

ومن شروح القصائد: ست عشرة.
ومن أسماء المقدمة: تسع.
ومن منازل السائرين في علم التصوف: خمس.
ومن المطول والمختصر: إحدى عشرة.
ومن المشكاة: اثنان.
ومن الضوء: خمس.
ومن شرح الشافية: اثنان المعروف بالجاربردي.
ومن المتوسّط: ثمانية.
ومن شرح الرضي: أحد.
ومن الطوالع في علم الكلام ومن المطالع: اثنان.
ومن دواوين الفارسية مثل ديوان حافظ الشيرازي ومن ديوان مولانا جلال الدين الرومي: تسع.
ومن المشنوي له: ستّ.
ومن عطاريات مثل إلهي نامه وأسرار نامه ومصيبت نامه وأشتر نامه ومنطق الطير: خمس.
اللهم وفقّ لنا في بقية العمر مثلها.

Ek 2 Tirmizî'nin İstinsah Ettiği Metinlere Dair Listesi (Tercümesi)

Rahman ve Rahîm Allah'ın adıyla...

Hamd yalnızca âlemlerin rabbi Allah'adır, akıbet muttakilerindir, düşmanlık da yalnızca zalimlere karşıdır. Salât, elçisi Muhammed ve onun âli üzerine olsun.

Ey kardeşlerim ve dostlarım –Allah sizleri ve beni bağışlasın– bilin ki; bu kâtip, ömrünün altmış altı yılını tamamladı. Yedi yaşına geldiğimde *Kur'an*'ı tamamen hatmettim ve hıfzettim. Bunun yanında *Mukaddime*'yi¹, Arapça kasideleri, Ebî-verdî'nin *Necdiyyât*'ını², seçme metinler, mev'izeler, *Vezâifu'l-mantık*'i³ ve başka kitapları okudum ve ezberledim. Hat sanatını öğrendim. Sarf, nahiv ve makâmât kitaplarını okudum. On yaşında iken akranlarıma üstün geldim. Elli sekiz senedir ilimlerin yazımıyla meşgul olmuştum. Ayrıntıları şu şekildedir:

- [1] Ezberden yüz seksen tane mushaf.
- [2] Dil kitaplarından, meâlimu'l-esmâdan, dil üzerine divanlardan ve Arap dili kitaplarından kırk tane.
- [3] *Keşşâf*'tan⁴ iki tane.
- [4] Tefsir ilmine dair *Şerhu'l-Beyzâvî*'den⁵ iki tane.
- [5] Mevlânâ Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Keşşâf*'ından⁶ on iki tane.

- 1 Bu ismi taşıyan ya da bu isimle meşhur olmuş pek çok eser vardır. Anlaşıldığı kadarıyla burada ismi zikredilen *Mukaddime*, Arap diline giriş niteliği taşıyan bir eserdir. Listenin oluşturulmasından önce, dil alanında telif edilmiş ve meşhur olmuş *Mukaddimeler* şunlardır: (i) Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Mukaddimetü'l-edeb*'i (Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941) [Bundan sonra KZ], 1798); (ii) İbn Âcurrûm diye bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî'nin (ö. 723/1323) *Mukaddime*'si (KZ, 1796) ve (iii) Ebû Mûsâ İsâ b. Abdilazîz b. Yelalbaht el-Cezûlî'ye (ö. 607/1210) ait *el-Kânûn ve el-İtimâd* isimleriyle de bilinen *Mukaddimetü'l-Cezûliyye* (KZ, 1800).
- 2 Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Umevî el-Muâvî el-Ebîverdî (ö. 507/1113) *Divân*'ı üç bölümden oluşmaktadır: Irakiyyât, Necdiyyât ve Vecdiyyât. (KZ, s. 774). Ayrıca Ebîverdî'nin neseb ilmine dair bir *Necdiyyât*'ı olduğunu Kâtib Çelebi zikreder (KZ, 1930).
- 3 Şemsüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Mağribî'nin (ö. 683/1284) mantık ilmine dair eseridir (KZ, 2015).
- 4 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) pek çok defalar basılan bu meşhur tefsirinin tam adı *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*'dir (Ali Özek, "el-Keşşâf", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), c. XXV, 329-330).
- 5 *Şerhu'l-Beyzâvî* ifadesinden Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) meşhur tefsiri *Esrâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*'i üzerine yazılmış bir şerh olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kimin telifi olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bu listenin kaleme alındığı 822/1417 tarihine kadar şöhret bulmuş şerhler şunlardır: (i) Ebû Bekr b. Ahmed İbnî's-Sâîğ el-Hanbelî'nin (ö. 714/1314) *el-Husâmu'l-mâzî fi izâhi garibi'l-Kâdi*'si (KZ, 190); (ii) Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Umevî el-İsnevî'nin (ö. 772/1370) *Şerhu Envâri't-tenzil*'i; (iii) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) Yûsuf Suresi'ne kadar olan *Hâşiye ala Envâri't-tenzil*'i (KZ, 189). Bunlardan isim ve şöhret itibarıyla en muhtemel olanı İsnevî'nin eseridir.
- 6 Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* tefsiri üzerine yazdığı ve *Hâşiye ale'l-Keşşâf* yahut *Şerhu'l-Keşşâf* diye bilinen hâşiyesidir (KZ, 1478).

- [6] Hadis ilmine dair *Sahîhu'l-Buhârî*'den⁷ iki tane.
- [7] *Mesâbih*'ten⁸ iki tane.
- [8] Hadislere dair *Meşâriku'l-envâr*'dan⁹ yedi tane.
- [9] *Kimyâû's-saâde*'den¹⁰ iki tane.
- [10] Kiraat kitaplarından, *Şâtîbî*'den¹¹ ve *şerhinden*¹² on dokuz tane:
- [11] es-Seyyid eş-Şerîf'in *Şerhu'l-Keşşâf*'ından¹³ dokuz tane.
- [12] Mevlânâ Alî el-Behlevân'ın *Şerhu'l-Keşşâf*'ından¹⁴ bir tane.
- [13] *el-Yevâkît fî'l-ehâdis*'ten¹⁵ iki tane.
- [14] *Mirsâdü'l-ibâd*'dan¹⁶ üç tane.
- [15] *İhyâu'l-ulûm*'dan¹⁷ bir tane.

- 7 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'nin (ö. 256/870) fıkıh bablarına göre sahih hadisleri derlediği meşhur eseridir. Kitabın tam adı *el-Câmi'u's-sahîhi'l-müsned min hadîsi Resûlil-lâh sallallahu aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmihi*'tir (M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, c. VII, 114-123).
- 8 Ebû Muhammed Muhyissunne el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122), güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri, râvisi haricindeki senedi hazfetmek suretiyle meydana getirdiği eseri. Tam adı *Mesâbihu's-sünne*'dir (İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbihu's-sünne", *DİA*, c. XXIX, 258-260).
- 9 Hadis ilimlerine dair bu ismi taşıyan şöhret bulmuş iki eser olmasına karşın bunlardan en meşhuru Ebû'l-Fezâil Radiyyuddîn Hasen b. Muhammed es-Sâgânî'ye (ö. 650/1252) ait *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbârî'l-Mustafaviyye* adlı kitaptır (İbrahim Hatiboğlu, "Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye", *DİA*, c. XXIX, 361-362).
- 10 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tüs'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in bir özeti tarzında kaleme aldığı Farsça eseridir (KZ, 1533).
- 11 Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh eş-Şâtîbî er-Ruaybî'nin (ö. 590/1194) kırâat-i seb'aya dair kasidesidir. Tam adı *Hırzû'l-emânî ve vechû't-tehânî* olmasına rağmen müellifine nispetle *eş-Şâtîbiyye* diye ünlenmiştir. Üzerine pek çok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır (Fatih Çollak, "eş-Şâtîbiyye", *DİA*, c. XXVIII, 377-379).
- 12 *Hırzû'l-emânî*'nin en meşhur şerhi, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) telifi olan *Kenzü'l-me'ânî* adlı kitaptır (*Hırzû'l-emânî* ve şerhleri için bkz. KZ, 646-649).
- 13 Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî'nin (ö. 816/1413) Zemahşerî'ye ait olan *el-Keşşâf* isimli tefsir üzerine kaleme aldığı, *Hâşiye ale'l-Keşşâf* ve *Şerhu'l-Keşşâf* isimleriyle şöhret bulmuş eseri (KZ, 1479).
- 14 *el-Keşşâf* muhaşşilerinden biri olan Alâüddîn Alî el-Behlevân'ın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi yoktur. *Keşşâf* haşiyesindeki bazı atıflardan, onun Kutbüddîn er-Râzî (ö. 766/1365) sonrasında hayatta olduğu anlaşılmaktadır (Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmiû's-şurûh ve'l-havâşî*, Abu Dabi, 2004, III, III, 1464).
- 15 Araştırmalarımızda bu isimde bir esere rastlayamadık.
- 16 Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed el-Esedî er-Râzî'nin (ö. 654/1256) tasavvufa dair Farsça eseridir. Tam adı *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-me'âd*'dır (KZ, 1655).
- 17 Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* ismini taşıyan eseridir (Mustafa Çağrırcı, "İhyâu Ulûmi'd-dîn", *DİA*, c. XXII, 10-13).

- [16] *Manzûme*'den¹⁸ dört tane.
- [17] *Manzûme* şerhi *Muhtelif*'ten¹⁹ bir tane.
- [18] *el-Minhâc*'dan²⁰ iki tane.
- [19] *et-Tavzih*'ten²¹ üç tane.
- [20] *el-Ed'iyetü'l-mükemmele*'den²² doksan tane.
- [21] *Hulâsatü'l-fetâvâ*'dan²³ üç tane.
- [22] *Fusûlü'l-İmâdî*'den²⁴ iki tane.
- [23] Fıkıh usulüne dair, Mevlânâ Abdülazîz el-Buhârî'ye ait *et-Tahkîk*'ten²⁵ yedi tane.
- [24] *el-Mufasssal*'dan²⁶ on beş tane.
- [25] *el-Kâfiye*'den²⁷ yirmi tane.
- [26] *el-Lübb* ve *el-Lübâb*'dan²⁸ on yedi tane.

- 18 Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Neseî es-Semerkandî'nin (ö. 537/1142) hilâf ilmine dair *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*, *Manzûmetü'n-Neseî fi'l-hilâf*, *Manzûme fi'l-hilâf* gibi değişik isimlerle anılan manzumesidir (Ferhat Koca, "el-Manzûmetü'n-neseîyye", *DİA*, c. XXVIII, 34-35).
- 19 Ebû'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd el-Usmendî es-Semerkandî'nin (ö. 552/1157[?]) *el-Manzûmetü'n-Neseîyye* üzerine yazdığı *Muhtelifü'r-rivâye* adındaki şerhidir. *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*, *Avnu'd-dirâye* gibi isimlerle de bilinmektedir (KZ, 1636, 1868).
- 20 Bu isimde pek çok eser vardır. Ancak müstensihinin 9 Ramazan 803'te istinsah ettiği bir mecmuada (Kum-Mar'âşî Kütüphanesi, nr. 509) Kâdî Beyzâvî'nin *Minhâcu'l-vusûl*'ünün yer alıyor olması ve listede başka *Minhâc* adını taşıyan bir kitap bulunmaması bu ihtimalleri teke indirmektedir: Beyzâvî'ye ait *Minhâcu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* isimli Şâfiî fıkıh usulüne dair eseri (KZ, 1878).
- 21 Bu ismi taşıyan eserler arasında en meşhuru Sadrüşşeria es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-Buhârî'nin (ö. 747/1346) kendi telifi olan *Tenkihü'l-usûl* üzerine yazmış olduğu *et-Tavzih fi halli gavâmizi't-Tenkih* adlı şerhtir (KZ, 496).
- 22 Araştırmalarımızda bu adı taşıyan bir esere rastlayamadık. İsminden anlaşıldığı kadarıyla dua mecmuası olmalıdır.
- 23 İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdirreşîd el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) Hanefî fûrû fıkıhına dair eseridir (KZ, 718).
- 24 Eserin tam adı *Fusûlü'l-ihkâm fi usûli'l-ahkâm*'dır. Müellifin ismi konusunda KZ'de iki ihtimal üzerinde durulmuştur: (i) Cemâlüddîn b. İmâdüddîn el-Hanefî ve (ii) Ebû'l-Feth Abdurrahîm b. Ebû Bekir b. Abdülcelîl el-Mergînânî (ö. 651/1253). Çivizâde Mehmed Efendi'nin, eseri ikinci isme nispet ettiğini nakleder (KZ, 1270). Başka bir yerde ise *Fusûl* müellifinin, *Cevâhiru'l-fıkh* sahibi Nizâmüddîn b. Burhânüddîn el-Mergînânî'yi "amcam" diye andığını zikreder (KZ, 615). Bu durumda ikinci isim eserin müellifi olmalıdır.
- 25 Ebû Abdillâh Husâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-47) *el-Müntehabu'l-Husâmî* adıyla da meşhur olmuş *el-Müntehab fi usûli'l-mezheb* ismini taşıyan eserine Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) şerhidir. *et-Tahkik* isminin yanında *Gâyetü't-tahkik* ve *Şerhu'l-Müntehabi'l-Husâmî* adlarıyla da bilinir (KZ, 1849).
- 26 Zemahşerî'nin *el-Mufasssal fi san'ati'l-râb* adını taşıyan Arap diline dair eseridir. Kısaca *el-Mufasssal* veya *el-Mufasssal fi'n-nahv* olarak da bilinir (Mehmet Sami Benli, "el-Mufasssal", *DİA*, c.XXX, 368-369).
- 27 İbnü'l Hâcib Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebi Bekr'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair eseridir (Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, c. XXIV, 153-154).
- 28 Bu iki kitabın bir arada verilmesi ve takip eden eser göz önünde bulundurulduğunda, bu iki kitabın Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî'nin (ö. 684/1285) nahve dair iki çalışması:

- [27] *el-Fâli* diye bilinen *Lubâb Şerhi*'nden²⁹ otuz tane.
- [28] *el-Hâfi*'den³⁰ bir tane.
- [29] Mantık ilmine dair *Şerhu's-Şemsiyye*³¹ ve *el-Kıstâs'tan*³² sekiz tane.
- [30] Fıkıh ilmine dair *Kitâbu'l-Hidâye*'den³³ on iki tane.
- [31] Mevlânâ Şerefüddin et-Tavîl'e ait *Şerhu'l-Hidâye*'den³⁴ ve Seyyid Celâl el-Hârizmî'nin³⁵ –Allah ikisine de rahmet etsin– *Şerh*'inden altı tane.
- [32] Fıkha dair *Şerhu'l-Vikâye*'den³⁶ yedi tane.
- [33] *Makâmâtul-Harîrî*'den³⁷ üç tane.
- [34] *Sihâhu'l-luga*'dan³⁸ iki tane.
- [35] *Sihâh*'ın muhtasarı *es-Surâh'tan*³⁹ bir o kadar [iki tane].
- [36] *el-Benksîn*, *es-Susrut*⁴⁰ ve *el-Bâher* gibi Fars lisanına tercüme edilmiş olan Hind diyarının tıp kitaplarından on beş tane.

- Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb* (KZ, s. 1545) ve *el-Lübâb fî'n-nahv* (KZ, s. 1543) olduğu anlaşılmaktadır.
- 29 İsferyâni'nin (ö. 684/1285) *el-Lübâb fî'n-nahv* adlı kitabına Kutbüddin Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed es-Sirâfî el-Fâli (ö. 712/1312'den sonra) tarafından yazılan şerhtir (KZ, 1544).
- 30 Araştırmalarımızda bu isme sahip bir esere rastlayamadık.
- 31 Ebü'l-Hasen Necmüddin Debîrân Ali b. Ömer el-Kâtibi el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) mantığa dair *er-Risâle-tü's-Şemsiyye fî'l-kavâ'idî'l-mantikiyye*'nin o döneme kadar yazılmış olan şerhlerinin en meşhurları şunlardır: (i) Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî'ye (ö. 766/1365) ait *Tahrîru'l-kavâ'idî'l-mantikiyye fî şerhi's-Şemsiyye*; (ii) Sa'düddin et-Teftâzânî'nin *Şerhu's-Şemsiyye*'si (KZ, 1063).
- 32 Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin (ö. 722/1322) mantığa dair *Kıstâsu'l-efkâr fî tahkiki'l-esrâr* isimli eseri (KZ, 1326). Kâtib Çelebi kitabın ismini *Kıstâsu'l-mizân* olarak verir.
- 33 Ebü'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdülcelil el-Fergânî el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fıkına dair eseridir (Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, *DİA*, c. XVII, s. 471-473.)
- 34 Araştırmalarımızda bu isimde bir müellifin *Hidâye* şerhine rastlayamadık.
- 35 Celâlüddin el-Hârizmî el-Kurlânî'ye (ö. 767/1366) ait, tam adı *el-Kifâye fî Şerhi'l-Hidâye* olan *Hidâye Şerhi* (KZ, 2034 dipnot 1).
- 36 Kısaca *el-Vikâye* diye anılan, Burhânüşşeria Mahmûd b. Sadruşşeria el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî'nin (ö. 7-8/13-14. yy) *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-hidâye* adlı eserine pekçok şerh yazılmış olsa da listenin yapıldığı tarihe dikkate edildiğinde, bu şerhin Sadruşşeria es-Sânî'nin yazdığı şerh olduğu düşünülebilir (KZ, 2020 vd.; el-Habeşi, *Câmiu's-şurûh*, III, 2149 vd.)
- 37 Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Makâmât* adlı eseri (KZ, 1787).
- 38 Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) kısaca *es-Sihâh* ya da *Sihâhu'l-luga* diye bilinen ve tam adı *Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye* olan sözlüğü (Hulusi Kılıç, “Tâcü'l-luga”, *DİA*, c. XXXIX, 356-357).
- 39 Cemâl-i Karşî diye bilinen Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Hâlid el-Karşî (ö. 702/1303'ten sonra) tarafından 681/1282 tarihinde tamamlanan, el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'ının Farsçaya tercümesi *es-Surâh mine's-Sihâh* adlı çalışması (KZ, 1077).
- 40 Hint tıbbının temel metinlerinden biri olan ve altı bölümden oluşan *Susrutasamhitâ* adlı kitabın Sanskritçeden yapılmış bir tercümesi olmalıdır. (G. Jan Meulenbeld, *A History of Indian Medical Literature*, V. IA (Groningen: Forsten, 1999), 201 vd.) Bu maddede yer alan diğer eserler hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

- [37] Tıp ilmine dair *el-Esbâb ve'l-alâmât*'tan⁴¹ üç tane.
- [38] Sarf kitaplarından kırk iki tane.
- [39] *el-Misbâh*'tan⁴² ve *el-Cümel*'den⁴³ otuz beş tane.
- [40] Aruz ilmine dair kitaplardan sekiz tane.
- [41] *el-Miftâh*'tan⁴⁴ –kısımlarıyla birlikte– on bir tane.
- [42] Kaside şerhlerinden on altı tane.
- [43] *Esmâü'l-mukaddime*'den⁴⁵ dokuz tane.
- [44] Tasavvuf ilmine dair *Menâzilü's-sâirîn*'den⁴⁶ beş tane.
- [45] *el-Mutavvel*⁴⁷ ve *el-Muhtasar*'dan⁴⁸ on bir tane.
- [46] *el-Mişkât*'tan⁴⁹ iki tane.

- 41 Hastalıklara neden olan şeylerle bunların belirtilerini konu edinen bu eser, Necîbüddin Ebû Hâmîd Muhammed b. Ali es-Semerkandî'ye (ö. 619/1222) aittir (KZ, 77).
- 42 *Misbâh* ismini taşıyan pek çok eser olsa da bunların en meşhuru Ebû'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Abdiseyyid el-Mutarrizî el-Hârizmî'nin (ö. 610/1213), oğlu Cemâlüddin Ali'ye Arap dilini öğretmek amacıyla kaleme aldığı nahiv kitabıdır (KZ, 1708). Ayrıca listenin bu bölümünde ağırlıklı olarak sarf ve nahve dair kitapların bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir.
- 43 Farklı ilimlerde bu isme sahip pek çok kitap bulunmaktadır. Ancak bir arada zikrettiği *el-Misbâh*, nahiv ilmine dair olduğu için *el-Cümel*'in de nahve dair olması da kuvvetle muhtemeldir. Nahivde *el-Cümel* adını taşıyan çalışmaların en bilinenleri: (i) Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cümelü'l-kübrâ* adlı eseri ve (ii) Ebû Bekr Abdulkahir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî'ye (ö. 471/1078) ait *el-Cümel fi'n-nahv* (KZ, 602-603).
- 44 Ebû Ya'kûb Sirâcüddin Yûsuf b. Ebi Bekr el-Hârizmî es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap diline dair *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Özellikle me'ânî, beyân ve bed'î ilimlerini kapsayan üçüncü kısmı çok ilgi görmüş ve üzerine pek çok çalışma yapılmıştır (KZ, 1762 vd.). Müstensih burada sadece üçüncü kısmı değil, bütün kısımlarıyla birlikte istinsah ettiğini özellikle belirtmiştir.
- 45 Zemahşerî tarafından yazılan *Mukaddimetü'l-edeb* adlı sözlüğün *Kısmü'l-esmâ' (İsimler bölümü)* başlığını taşıyan birinci kısmıdır. Müstensihin, bu listeyi oluşturduktan dört sene sonra, Receb 824/Temmuz 1421'de istinsah ettiği bir *Esmâü'l-mukaddime*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5274 numarada yer almaktadır.
- 46 Hâce Abdullâh Herevî diye bilinen Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089) tasavvufa dair eseridir (Erhan Yetik, "Menâzilü's-sâirîn", *DİA*, XXIX, 122-123).
- 47 Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unun belâgate dair üçüncü bölümünü, önce Ebû'l-Meâlî Celâlüddin el-Hatib Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvîni (ö. 739/1338) *Telhisü'l-miftâh* adıyla telhisini yapıp yeniden düzenlemiş, daha sonra Sa'deddin et-Teftâzânî bu eseri 748/1347'de şerhetmiştir. Aynı konuda daha sonra yaptığı çalışmayla birlikte ele alınmış, bunlardan daha uzun olduğu için *eş-Şerhu'l-Mutavvel*, *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân* gibi isimlerle meşhur olmuştur (KZ, 474).
- 48 Sa'deddin et-Teftâzânî, gelen talepler üzerine *Telhisü'l-miftâh*'a yazdığı şerhi 756/1355 yılında ihtisar etmiş ve eser *el-Muhtasar*, *Muhtasaru'l-Mutavvel*, *eş-Şerhu'l-Muhtasar* ve *el-Muhtasaru'l-me'ânî* gibi isimlerle anılmıştır (KZ, 474).
- 49 *Mişkât* adını taşıyan pek çok eser olmasına karşın, en bilinen ve mütedavil olan iki tanesi şunlardır: (i) Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr*'ı (KZ, 1693) ve (ii) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hatib el-Ömerî et-Tebrizî'nin (ö. 741/1340), Ferrâ el-Begâvî'ye ait *Mesâbihü's-sunne* isimli hadis eseri üzerine bir çalışması olan *Mişkâtü'l-mesâbih*'tir (KZ, 1699).

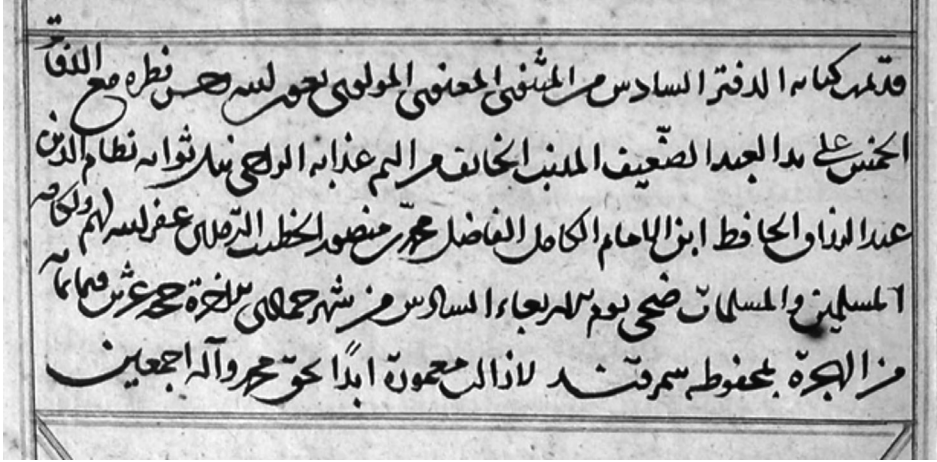
- [48] *ed-Dav'dan*⁵⁰ beş tane.
- [49] *el-Çârperdi* diye bilinen *Şâfiye Şerhi*'nden⁵¹ iki tane.
- [50] *el-Mutavassıt'tan*⁵² sekiz tane.
- [51] *Şerhu'r-Radı'den*⁵³ bir tane.
- [52] Kalam ilmine dair *Tavâli*⁵⁴ ve *el-Metâli*⁵⁵ iki tane.
- [53] *Hâfız eş-Şîrâzi*⁵⁶ *Dîvânı* gibi Farsça divanlardan ve *Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin Dîvânı*'ndan dokuz tane.
- [54] Celâleddîn er-Rûmî'nin *el-Mesnevî*'sinden altı tane.
- [55] *İlâhînâme, Esrârname, Musibetname, Üştürname, Mantıku't-tayr* gibi *Attâriyât'tan*⁵⁷ beş tane.

Allahım, ömrümüzün geri kalanında da bunun benzerine muvaffak kıl.

- 50 Kaynaklarda bu ismi taşıyan pek çok eser yer alsa da listenin oluşturulduğu tarihten önce yazılmış kitapların en meşhur ve mütedavilleri şunlardır: (i) Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'i üzerine Tâcüddîn el-İsferâyî'nin kendi şerhi *el-Miftâh*'ı telhis ederek yazdığı *Dav'u'l-misbâh* isimli kitap (KZ, 1708) ve (ii) Ebû Tâhir Sirâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) ferâiz ilmine dair meşhur *el-Ferâizu's-Sirâciyyesi*'ne Ebû'l-Alâ Şemsüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî el-Kelâbâzî'nin (ö. 700/1300) yazmış olduğu *Dav'u's-sirâc* isimli şerh (KZ, 1249).
- 51 İbnü'l-Hâcib'in sarf ilmine dair *eş-Şâfiye*'sine Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdi'nin (ö. 746/1346) yazmış olduğu şerh (KZ, 1021; el-Habeşi, *Câmiu's-şurûh*, II, 1070 vd).
- 52 İbnü'l-Hâcib'in nahiv ilmine dair muhtasar kitabı *el-Kâfiye*'ye Ruknüddîn Hasen b. Şerefşâh el-Esterâbâdî'nin (ö. 715/1315 [?]) yazdığı üç *Şerhu'l-Kâfiye*'den biri. Bunlar *el-Kebîr, el-Mutavassıt* ve *es-Sagîr* olarak isimlendirilmişlerdir (KZ, 1370).
- 53 Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine yazmış olduğu şerh (KZ, 1370).
- 54 Kâdî Beyzâvî'nin kalam ilmine dair eseri olup tam adı *Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*'dır (Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâliu'l-envâr", *DİA*, c. XL, 180-181). Müstensihin istinsahını 9 Ramazan 803'te tamamladığı mecmuada (Kum-Mar'âşi Kütüphanesi nr. 509) yer alan eserlerden biri de *Tavâli*'dir.
- 55 Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-envâr*'na Ebussenâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdîrrahmân b. Ahmed el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) yazmış olduğu *Metâli'u'l-enzâr* isimli şerhtir (KZ, 1116).
- 56 Fars şiirinin en büyük isimlerinden Hâce Şemseddîn Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 792/1390) (Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şîrâzî", *DİA*, c. XV, 103-106).
- 57 Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbüri'nin (ö. 618/1221) burada adı geçen mesnevilerine verilen genel ad olmalıdır. Zîrâ zikredilen eserler Ferîdüddîn Attâr'a aittir (M. Nazif Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddîn", *DİA*, c. IV, 95-98).

Ek 3**Tirmizî'nin Mesnevî Sonunda Yer Alan Ferağ Kaydı**

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2810, vr. 299a

قد تمت كتابة الدفتر السادس من المثنوي المعنوي المولوي بعون الله وحسن نظره مع الدفاتر الخمس
 على يد العبد الضعيف المذنب الخائف من أليم عذابه، الراجي نيل ثوابه، نظام الدين عبد الرزاق الحافظ ابن
 عبد الرزاق الحافظ ابن الإمام الكامل الفاضل محمد بن منصور الخطيب الترمذي غفر الله له ولجميع المسلمين والمسلمات، ضحى
 المسلمين والمسلمات ضحى يوم الأربعاء السادس من شهر جمادى الآخرة سنة ثمانمائة من الهجرة بمحفوظة سمرقند لا زالت
 من الهجرة بمحفوظة سمرقند لا زالت معمرة أبدًا بحق محمد وآله أجمعين

